

ԱՐՏԱԿ ԿԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՃԱՆՈՒԿ-ՎԱՅՔԻ
ՄԻԶՔԱՐԲԱՌԻ ԲՈՒՍԱՆՈՒՆԵՐԸ

809 19 8.1

✓

ՀՀ ԳԱԱ Հ. ԱՃԱՌՑԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՏԱԿ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՃԱՀՈՒԿ-ՎԱՅՔԻ ՄԻՋԲԱՐԲԱՌԻ
ԲՈՒՍԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

Հն Գ Ն Ն հ գրություններ
հիշմամբ, սիրով:

Այս 16.12.22

ԵՐԵՎԱՆ



ՀՀ ԳԱԱ ԼԻ

2022



Հրապարակման է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ Հ.Աճառյանի անվան
լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհուրդը

ՀՏԴ 811.19'28:811.19'373

ԳՄԴ 81.51-025.7+81.51-3

Վ 301

*Պատասխանատու խմբագիր՝
բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Հայկանուշ Մեսրոպյան
Գրախոս՝
բանասիրական գիտությունների դոկտոր
Վիկտոր Կատվալյան*

Վարդանյան Արտակ Վարդանի

Վ 301 **Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բուսանունները /** Ա.
Վարդանյան.– Եր.: ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվ. լեզվի
ինստիտուտի հրատ., 2022.– 64 էջ:

*Գրքում առաջին անգամ ուսումնասիրվել է
Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի (պատմական Նախճա-
վան, Ճահուկ և Վայոց ձոր գավառների տարածքի
խոսվածքներ) բառապաշարի բուսանունների շերտը:*

ՀՏԴ 811.19'28:811.19'373

ԳՄԴ 81.51-025.7+81.51-3

ISBN 978-9939-9298-0-4

© Արտակ Վարդանյան, 2022

Գործընկերոջս՝
անվանի բարբառագետ
Ալբերտ Խաչատրյանի
հիշատակին

ԽՄԲԱԳՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

Բուսանունների և հարակից բառաշերտի առանձնացումը կարևոր է հայերենի ընդհանուր բառապաշարի ուսումնասիրության համար: Գերաշնորհ Տ. Կյուրեղ եպիսկոպոս Գաբիկյանը հոր՝ Կարապետ Գաբիկեանի «Հայ բուսաշխարհ» գրքի առաջաբանում գրում է. «Հայը երկրագործ, բնութեան ու դաշտի ժողովուրդ, ունեցած է մասնաւոր սերը բնութեան...: Այդ իսկ պատճառով մեր լեզուին մեջ այնքան առատ է բուսական ու երկրագործական բառապաշարը..., սակայն մեր լեզուի բուսանունները կը մնան ցրուած եւ կարօտ բանասիրական ստուգաբանութեան»:

Ահալասիկ, ընթերցողի սեղանին է Արտակ Վարդանյանի հերթական աշխատանքը՝ «Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բուսանունները» վերնագրով, որը, որոշ առումով, նաև հեղինակի հոգու պարտքն է իր նվիրական բնօրրանի հանդեպ: Մտովի ունենալով բաղձալի ծննդավայրի՝ Նախիջևանի Ազնաբերդ գյուղի պատկերը՝ Արտակ Վարդանյանն իր հիշողության ամբարից գատել, թեմային

առնչվող հրապարակումներից ու բառարաններից առանձնացրել, բարբառակիրների հավաստումները գրառել, դասդասել և գիտական ոճով ներկայացրել է Ճահուկ-Վայքի (Հյուսիսային Նախիջևանի և Վայոց ձորի) բուսանունները, դրանց առնչվող ժողովրդական ավանդությունները, բույսով պայմանավորված ավանդույթներն ու հավատալիքները, ծիսապաշտամունքային գործառույթները:

Ինչպես հայտնի է, Հայկական լեռնաշխարհի փարթամ բուսականության յուրաքանչյուր բուսատեսակ ունի մեկից ավելի, երբեմն մեկ տասնյակի հասնող գրական և բարբառային անվանումներ, որոնց ուսումնասիրությունը տևական աշխատանք և գիտելիք է պահանջում:

Բուսական աշխարհի հատկանշող իմաստային բառաշերտի քննությամբ արտացոլվում է ոչ միայն խնդրո առարկա տարածքի բուսապատկերը, այլև բացահայտվում է բնակիչների լեզվամտածողությունը, աշխարհընկալումը, բանահյուսական բանաձևումների հիմքը, կենցաղային առանձնահատկությունները և այլ իրողություններ:

Որպես բարբառային բառապաշարի մաս՝ բուսանունները բուն իմաստից բացի, փոխաբերացված, անձնավորված կամ իմաստային տարբերակվածությամբ, դրական կամ բացասական երանգավորումով պահպանված են հատկապես բարբառային խոսքում, ժողովրդական բանավոր ստեղծագործություններում: Մարդուն բույսի կամ պտուղի հետ նույնացնելը (*վարդ*՝ «աղջիկ», *խնձոր*՝

«հարս» և այն), բույսը որպես խորհրդանշան ընկալելը (*սոխ* և *սխտոր*՝ «չարի խափանում», *վարդ քաղել*՝ «սեր խոստովանել, ամուսնության առաջարկ անել» և այլն) բնորոշ է ժողովրդական պատկերավոր մտածողությանը: Մի շարք բույսեր ունեն խորհրդանշական, սնոտիապատասկան, դավանաբանական, արվեստաբանական բովանդակություն, որոնք էլ պատճառ են դառնում բուսանունների՝ գործուն բառապաշարի մաս կազմելուն:

Գրքում ներկայացված բուսանունները, շարադրանքի գիտական ոճով պայմանավորված, հիմնականում հանդես են գալիս որպես բուսաբանական գիտաբառեր, որոնք խոսքային այլ որակներում կարող են հանդես գալ նաև որպես խոսքային սովորական միավորներ:

Որոշակի բույս նշող անուններից բացի, գրքում գետեղված են նաև *բույս* հասկացությանն առնչվող, բույսից ածանցյալ, բույսի արդյունք՝ «բար», «պտուղ» հատկանշող բառեր, դրանցով բաղադրված որոշ մանրատեղանուններ ու հատկանուններ, որոնց մի մասը գիտական ճշգրտություն է ստանում հեղինակի կողմից կատարված ստուգաբանություններով, վկայաբերված պարսկերեն, արաբերեն, թյուրքերեն, ռուսերեն փոխառյալ համարժեքներով:

Գրքում ի մի բերված «բույս» հասկացությանը վերաբերող բազմաթիվ տեղեկությունների շնորհիվ հեղինակը գիտելիք է հաղորդում բուսանունների տեղավայրի, տեսակային բաշխման, արտաքին նկարագրության, բուժական հատկանիշների, հարևան ժողովուրդների կող-

մից դրանց տրվող օտարահունչ անվանումների, դրանց հայերենացման և արժեքավոր այլ փաստերի մասին: Աշխատանքը նաև յուրօրինակ հիշատակարան է Նախիջևանի մասին և կարող է վստահեցնի աղբյուր հանդիսանալ հայրենի բնաշխարհը, ընդհանուր բնապատկերը բավարար ճանաչելու համար, այլ կերպ ասած՝ բուսանունն այստեղ հայրենի հողի վկայագիր է:

Բարեխիղճ գիտնականի պատասխանատվությամբ, թեմային վերաբերող տպագիր նյութերի քաջագիտակությամբ, բառարանային հարակից փաստերը համադրելու հմտությամբ շարադրված բարբառագիտական այս մանրակրկիտ աշխատանքը արժեքավոր է ոչ միայն լեզվաբանների, այլև բուսագետների, աշխարհագետների և այլոց համար: Լեզվական առկա հարուստ նյութը, գրքի կառուցվածքը, իմաստային ենթախմբերի առանձնացման եղանակները օգտակար կարող են լինել բառապաշարի իմաստային այլ խմբեր ուսումնասիրելու համար:

Ինչպես հայտնի է, բացատրական բառարաններում բուսանունները հաճախ մեկնաբանվում են «բույսի մի տեսակ» ընդհանուր ձևակերպումով: Այս նկատառումով է Գ. Թորոսյանը իր «Կարնո բարբառի Շիրակի խոսվածքին հատուկ բարբառային բառերի քննություն» աշխատանքում նշում. «Բարբառային բառերը քննելով՝ բարբառագիտական բառարաններում հաճախ ենք հանդիպում դժվարությունների, քանի որ բառերի մի ստվար խումբ գրառված չէ և կարոտ է լուսաբանման: Ուստի առաջարկում ենք հայ բարբառագիտությամբ զբաղվող

մասնագետներին ձեռնամուխ լինել այդ շնորհակալ գործին»: Այս աշխատանքը գալիս է համալրելու, պարզաբանելու, նաև ճշգրտելու մի շարք բուսանունների ընդհանուր նկարագիրը:

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բուսանունները ի մի են բերված գրքի «Հավելված» բաժնում, որը պատրաստի նյութ է ուսումնասիրողների և բառարանագիրների համար:

Հայկանուշ Մեսրոպյան
բանասիրական գիտությունների դոկտոր

ՆԱԽԱԲԱՆ

Բույսերի զարմանահրաշ աշխարհը իր ուրույն և անփոխարինելի դերն է ունեցել մարդկության գոյության ողջ ընթացքում: Վաղնջական ժամանակներից բույսը կիրառվել է ոչ միայն որպես հագուստի, տան, սննդի, դեղորայքի, զարդարանքի և այլնի բաղադրատարր, այլև սրբացվել և պաշտվել է՝ խորհրդանշելով կյանքի հաղթանակը մահվան դեմ և հավերժական կյանքն ու հավերժությունը:

Հայերիս կենցաղում և արժեհամակարգում նույնպես հնագույն ժամանակներից լայնորեն կիրառվել և պաշտամունքի առարկա են բույսերը: Մեր ժողովրդի կրոնածիսական պատկերացումների առանցքային բաղադրիչներից մեկը եղել է Կենաց ծառը, իսկ բարդին, կաղամախին, սոսին, նոճին, գիհին և բազմաթիվ այլ ծառեր, խոտաբույսեր ու ծաղիկներ պաշտամունքի առարկա են եղել: Մոսի ծառանունը, անտարակույս, կապ ունի՝ Արարատյան թագավորության Խալդի աստծու *մուսի* տաճարի հետ, իսկ նույն ծառանվան՝ Արցախի բարբառի *տնջրի* տարբերակի հիմքում *տաճար* արմատն է, և

բուսանունն ունի *տաճարի ծառ* իմաստը: Ուշագրավ է նաև, որ Համբարձման տոնի տեսքով մեր օրերը հասած հնագույն բնապաշտական տոնը քրիստոնեական ժամանակներում ծառ ու ծաղկի պաշտամունքի յուրօրինակ վերապրուկ-դրսեորում է: Բնության արարիչ Արա աստծուն, ապա ավելի ուշ՝ դիցահայր Արամազդին նվիրված բնապաշտական տոն է եղել հայոց մեջ նաև Ամանորը, որ հնագույն շրջանում նշվել է գարնանային գիշերահավասարի օրը՝ մարտի 21-ին::

Վաղնջական ժամանակներից եկող՝ բույսերի և ծաղիկների պաշտամունքի վերապրուկներ են նաև հայերիս անձնանուններ մեջ Շուշան, Վարդ, Մանուշակ, Սոսե, Հասմիկ, Ասպուրակ, Նունուֆար, Մելիսակ, Ասպրամ («ռեհան»), Անթառամ, Սալբի («նոճի»), Սալվինազ («նոճու նազանք ունեցող»), Հիրիկնազ («հիրիկի նազանք ունեցող», ժողովրդական ստուգաբանությամբ՝ Հերիքնազ) և այլ անունների առատությունը:

Հայերենի բարբառներում պահպանվել են բուսանունների յուրօրինակ տարբերակներ, որոնք, լինելով մեր լեզվի բառապաշարի ամենակիրառական շերտերից, բացահայտում են ոչ միայն տվյալ տարածքի ավանդույթներն ու ազգագրական առանձնահատկությունները, այլև տարբեր ժամանակաշրջաններում այլ ժողովուրդների հետ ունեցած շփումները:

Մեր ժամանակներում, ցավոք, բուսանունների բարբառային տարբերակները հաճախ մոռացվում են, կամ դրանց փոխարեն կիրառվում են գրական, հաճախ

էլ՝ օտար համարժեքները, ուստի յուրաքանչյուր բարբառային միավորի բուսանունների ամբողջական ուսումնասիրությունը ոչ միայն անհրաժեշտ է, այլև հրատապ:

Սույն աշխատանքում ուսումնասիրված են հայերենի բարբառներից մեկի՝ Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բուսանունները:

Աշխատանքի նորույթը և նպատակն է բարբառային այս միավորի՝ առանձին ուսումնասիրության նյութ չդարձած բուսանուններն ընգրկող բառաշերտի քննությունը և հնագույն շերտերի վերհանումը: Հետազոտությունն իրականացվել է համաժամանակյա և տարածամանակյա մեթոդներով:

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառը հայերենի բարբառների արևելյան խմբակցության Արարատյան կամ հյուսիսարևելյան բարբառախմբի միջբարբառ է: Անվանվում է նաև Վայոց ձորի միջբարբառ: Բարբառային հատկանիշներով միջակա դիրք է գրավում Արարատյան և Ջուղայի բարբառների միջև, փոքր-ինչ հեռացած է Արցախ-Սյունիքի բարբառից: Անվանվել է նաև Վայոց ձորի միջբարբառ: Խոսվում է Հայաստանի Հանրապետության Վայոց ձորի մարզի Արենի, Աղավնաձոր, Արփի, Գնդեվազ, Գնիշիկ, Խաչիկ, Կեչուտ, Հորս, Չիվա, Ռինդ, Վերին Ազնաբերդ գյուղերում: Մինչև 1988 թվականը խոսվում էր նաև Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության Ազնաբերդ (պատմական Նախճավան գավառ) և Օծուի (պատմական Ճահուկ գավառ) գյուղերում: Անցյալում ընդգրկել է պատմական Վայոց ձոր, Ճահուկ գավառները և Նախ-

ճավան գավառի հյուսիսային հատվածը: Ըստ ավանդական միահատկանիշ դասակարգման՝ պատկանում է հայերենի բարբառների Ում ճյուղին, ունի բաղաձայնների երկաստիճան ձայնեղագուրկ համակարգ: Հնչյունական համակարգն ունի 43 հնչյուն՝ 34 բաղաձայն, 9 ձայնավոր: Գրական հայերենի հնչյուններից տարբերվում են *ü, ö, ñ* քմային ձայնավորները, *q, ʎ, p* քմային բաղաձայնները և *nʰ* շնչեղ ձայնորդը: Բառասկզբում ձայնեղ պայթականները և պայթաշփականները վերածվում են համապատասխան խուլերի (բանջար > *պյնջյւր*, գարուն > *կարունք*, դալար > *տնլյւր*, ձագ > *ծւք//ծաք*, ջորի > *ճօրի*), բառամիջում և բառավերջում ընդհակառակը՝ խուլերն են անխտիր ձայնեղանում (շապիկ > *շւքիք*, ճակատ > *ճագատ*, արածել > *ըրածիլ*, պճեղն > *պրջէղ*): Աճառյանի օրենքը գործում է մասնակիորեն՝ առավելապես *դ*-ով սկսվող բառերում: *Մ, ն, ր, ռ* ձայնորդներից առաջ առկա է *n* > *ni* հնչյունափոխությունը (ծոմ > *ծոււմ*, Թորգոմ > *Թօրգոււմ*, կոկոն > *կուգոււմ*, մեռոն > *մէռուն*, կորնգան > *կուռընգաւ*, Օրբել > *Ուռբել*, ծոռն > *ծուռը* («թոռան գավակ»), կոռն > *կուռը* («թոռան թոռ»): Որոշ գյուղերի խոսվածքներում բառասկզբի **hn** հնչյունակապակցության դիմաց առկա է *ʃo* (հոդ > *ʃօղ*, հոտ > *ʃօղ*, հորել > *ʃօրիլ*, հորթ > *ʃօրթ*): *Գ, Լ, ք* հետնալեզվային բաղաձայնները բառասկզբում և բառամիջում առաջին շարքի *է, ի, ü, ö, ñ* ձայնավորներից առաջ անխտիր վերածվել են իրենց

քմային տարբերակներին (*կինդ, քերիլ, գօբուդ, մանգէդ, քյւրսնթու, գիլսս*): Էր, նի/ներ հիմնական հոգնակերտներից բացի, կիրառական են նաև *ք* (ըրէխա-ըրէխէք), *էրք* (տըղա-տըղէրք), *ինք* (մառիթ-մառիթինք), *անիք* (կընիգ-կընանիք) մասնիկները: Հոլովման համակարգում պահպանվել է *ռ* հոլովիչը (վօսկի-վօսկօ, մըղանի-մըղանօ, հոքի-հօքօ, կիինի-կիինօ, կաշի-կաշօ): Բացառականը հիմնականում կազմվում է միաժամանակ *ից* և *էն* վերջավորություններով (ախպէր-ախպօրէն//ախպօրից(ը): Բոլոր հոլովները, բացառությամբ սեռականի և *էն*-ով բացառականի, ստանում են որաշյալ հոդ: Բաշխական թվականները կազմվում են քանակականների կրկնությամբ (*մին-մին, էռէտուն-էռէտուն, հսրիք-հսրիք*): Դասական թվականներն են *սն^հչի* («առաջին»), *վեռ^հչի* («վերջին»), *յէղի* («հաջորդ», նաև՝ «երկրորդ»), ինչպես նաև *ըմ* (<ում) ածանցով կազմված ձևերը (*էրգըսըմ, տասսըմ, հսրըրըմ*): Անձնական դերանունները հոլովվում են դերանվանական հոլովման համակարգում, որտեղ բացառականը կազմվում է տրականի հիմքով և միաժամանակ *անէ* և (*ան*)/*ից* վերջավորություններով (ես-ինձանէ//ինձանից, տուք-ծէզանէ//ծէզանից): Բայն ունի երկու լծորդություն՝ *է* և *ա* (*սի*). *է* լծորդության բայերը, սակայն, անորոշում ունեն *իլ* վերջավորությունը (*քընիլ-քընէմ, աղալ-աղամ, գիդանսիլ-գիդանսիմ*): Ապառնի դերբայը կազմվում է անորոշ դերբայով և *օ* վերջավորությամբ (*լըսիլօ, աղալօ,*

թըռնիլօ, պընցանալօ, թիլանալօ): Սահմանականի ապառնին և անցյալ ապառնին կազմվում են անորոշ դերբայով և *պիտեմ* բայի մաշված ձևերով (*լըսիլ'դեմ//լըսի'բդեմ, լըսիլ'դիմ//լըսի'բդիմ*), իսկ շրջուն շարադասության, հարադրական բայերի և ժխտական խոնարհման դեպքերում երևան են գալիս ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով ձևեր (*յես եմ լըսիլօ, լըսիլօ չեմ, յես իմ քընալօ, քընալօ չիմ, լսնց եմ ըլիլօ, պար իմ կալօ*):

Աղավնաձորի, Արփիի, Գնիշիկի և Խաչիկի խոսվածքներում, սակայն, *պիտեմ* բայի մաշված ձևերով կազմված ձևերին զուգահեռ կիրառվում են նաև ապառնի դերբայով և օժանդակ բայով ձևերը (*լըսիլօ եմ, լըսիլօ իմ*)¹:

Պատմականորեն² և աշխարհագրորեն³ տարածված լինելով թե՛ լեռնային, թե՛ նախալեռնային գոտիներում, նախկինում՝ մասամբ նաև հարթավայրերում, միջբարբառն ընդգրկում է բույսերի անվանումների բավական բազմազան շրջանակ:

¹ Ա. Վարդանյան, *Վայոց ձորի միջբարբառը*, Ե., 2004:

² Ա. Վարդանյան, *Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի տարածման պատմական սահմանները*.– Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված «Արդի հայերենագիտության խնդիրները» առցանց գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:

³ Ա. Վարդանյան, *Նախիջևանի բարբառային քարտեզը*.– Հանդես ամսօրեայ, հ. 1-12, Վիեննա, 2000, էջ 457-470:

ՄԻՋԲԱՐԲԱՌԻ ԲՈՒՍԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԸ

Ստորև կանդրադառնանք Ճահուկ-Վայքի միջ-
բարբառի բառապաշարի բուսանունների շերտի իմաս-
տային խմբերում լեզվաբանական առումով որոշակի հե-
տաքրքրություն ներկայացնող մի շարք բուսանունների,
կստուգաբանենք չստուգաբանված բուսանունները, իսկ
դրանց առավել ամբողջական ցանկը կբերվի Հավել-
վածում:

Վայքի խոտաբույսերից հետաքրքրական են հե-
տևյալ բուսանունները.

Դադաշ («տատասկ») - Տատասկ բառի հնչյունա-
փոխված ձևն է՝ տատասկ > *տատաշկ > *տադաշ > դա-
դաշ: Տեղի է ունեցել հնչյունափոխության յուրօրինակ
երևույթ՝ բառամիջի ձայնեղացած խուլը առնմանությամբ
ձայնեղացրել է նաև բառակզբի խուլին (ինչպես Կիրա-
կոս > *Կըրրնգ՝օս > Գըրրնգ՝օս, պոպոք > պօբօք > բօբօք և

այլն): Ի դեպ, Ագուլիսի բարբառում առկա է բուսանվան միջանկյալ տատաշ ձևը⁴:

Խըմբաբա//խըմբաբաբա («խատուտիկ») - Միջբարբառում պահպանված հնագույն փոխառություններից է, որը ևս մեկով լրացնում է ասորաբաբելերենի միջոցով հայերենին փոխանցված շումերական փոխառությունների շարքը⁵: Որ բուսանունն ամենայն հավանականությամբ ուղղակիորեն բխում է շումերական «Գիլգամեշ» դյուցազներգության Խումբաբա (շումերերեն՝ *Huwawa*, ասորաբաբելերեն՝ *Humbaba*) հրեշի անունից, հաստատում են այս բուսանվան՝ բարբառային հայերենում առկա բազմաթիվ հնագույն տարբերակները՝ *խըտուտ*, *խըպուպ*, *խապուպիկ*, *հապըպուկ*, *բուբու*, *պուպու*, մանավանդ Բայազետի (*խըմբաբա*), Դիադինի (*զըմբաբա*) և Վասպուրականի տարածքի այլ բարբառներում առկա համանման ձևերը, որոնք ավելի հարազատորեն են պահպանել հնագույն ձևը: *Խումբաբայի* հետ *խըմբաբայի* ոչ պատահական նմանությունն են հաստատում այս բուսանվան տարածքային մյուս տարբերակները՝ *սատանի ճրագը* և *ակլատիզը*⁶: Երկուսն էլ հուշում են *խատուտիկի* հրեշային-պաշտամունքային ծագումը: Առաջինի

⁴ **Հ. Աճառեան**, *Քննություն Ագուլիսի բարբառի*, Ե., 1935, էջ 133:

⁵ **Ա. Վարդանյան**, «Գիլգամեշի» Խումբաբան և հայերեն բարբառային խմբաբա բուսանունը, Իրան-Նամե, հ. 37, 2001, էջ 23:

⁶ **Ռ. Ղազարյան**, *Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան*, Ե., 1981, էջ 40:



հրեշային իմաստն ակնհայտ է, իսկ երկրորդը Մեծ պահքի հովանավոր Ակլատիզ հրեշի անունն է: Մեծ պահքի և Ջատկի խորհրդանիշ յուրօրինակ օրացույց-խամաճիկը (սոխի վրա ճառագայթաձև խրված յոթ փետուր՝ սերմնակալած խատուտիկի համաբանությամբ) տոնին նախորդող յոթ շաբաթներին կախվում էր տների երդիկներից, յուրաքանչյուր անցնող շաբաթվա հետ փետուրներից մեկը հանվում, իսկ վերջին փետուրի հանելն ավետում էր Ջատիկը⁷:

Կաջաջ («ավելուկանման բոյս») - Ամենայն հավանականությամբ *կաճապ* բուսանունն է (ըստ Հ. Աճառյանի՝ «նուիկ խոտը»⁸, ըստ Ստեփան Մալխասյանցի՝ «անորոշ տեսակի բոյս, որը Ամատունին նոյնացնում է սպիտակաբանջարի հետ, իսկ Հայբուսակը նոյնացնում է նուիկի կամ նուիճի հետ, որոնք բոլորովին տարբեր բոյսեր են»)⁹: Կարծում ենք, որ «վիճելի» բուսանունը հենց *կաջաջն* է. խոսվածքում նախ տեղի է ունեցել բառամիջի խուլերի ձայնեղացում, ապա բաղաձայնների առաջընթաց առնմանություն՝ կաճապ > կաջաբ > *կաջաջ*: Կաճապը բարձր ցողուններով, ավելուկանման խոշոր տերևներով և վառ դեղին, աղվամազի պես նուրբ ծա-

⁷ **A. Vardanyan**, *The Assyro-Babylonian Khumbaba and the Armenian Plant Name Khmbaba, Iran & the Caucasus*, V, 2001, Tehran, p. 207-208:

⁸ **Հ. Աճառյան**, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Բ, Ե. 1973, էջ 497:

⁹ *Հայերեն բացատրական բառարան*, կազմեց Ս. Մալխասեանց, հ. Բ, Ե., 1944, էջ 372:

ղիկներով թփանման բույս է, որի դալար ցողուններն ուտելի են: Բուսանունն ակնհայտորեն ունի *կաճ* («թաղիք», «աղվամազ», «բուրդ») արմատը:

Ղանդալ - Կարծում ենք՝ *կանկառ* բառի՝ պարսկերենի կամ թուրքերենի ազդեցությամբ հնչյունափոխված ձևն է, այլ բարբառներում անվանվում է նաև *կառ* (մանուշակագույն խոշոր ծաղիկներով փշոտ բույս է): Հավանաբար *կանկառ* (*արտիճուկ*) բույսը իր անունը ստացել է այս բույսի ծաղիկներին նման լինելու պատճառով: *Ղանդալ կրոճիլ* արտահայտությունը միջբարբառում կիրառական է «երկարատև, տաժանակլի աշխատանք կատարել» նշանակությամբ:

Թսնրվսնդրոան - Փշոտ տափաստանային այս բույսը անցյալում հավաքում, մարագներում պահում էին որպես ձմեռվա անասնակեր (ավանակի և այծի), նաև որպես թոնրի կաչան, իսկ ձմռան վերջում ավանդաբար դրանով էին վառում Տյառնընդառաջի խարույկը այդ պատճառով էլ կոչվում էր նաև *Ղառանջի* (*Տյառնընդառաջի*) *փուշ*: Ամենայն հավանականությամբ անունը ստացել է Ազնաբերդ գյուղի հարավային հատվածով անցնող Մետաքսի ճանապարհին (*Թսնրվսնի ճամփա*) և շրջակայքում առատորեն աճելու և քարավանի ճանապարհը փակելու պատճառով (թրք. բրբ. karvan qıran («քարավան կտրող»):

Վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսերից հետաքրքրություն են ներկայացնում հետևյալ բառաստույնները.

Աղինջ («եղինջ») - Միջբարբառում հին հայերենի *ր* և *ղ* ձայնորդներին նախորդող՝ բառասկզբի *ե*-ի դիմաց առկա է *ա* (երկանք-*արգանք*, երկաթ-*արգաթ*, երագ-*արագ* և այլն): Բարբառային հնագույն տարբերակներ համարվող¹⁰ այս բառերի շարքում է նաև *աղինջ*-ը (< եղիճ)՝ ն հնչյունի հավելմամբ:

Անգուտան («առանձնահատուկ բուրմունքով մանդականման բույս») - Հին հայերենում *անգուտան* ձևով ավանդված հնագույն բուսանուններից է¹¹: Հ. Աճառյանը *անգուտանը* մեկնում է որպես «տեսակ մի բոյս ու համեմ»՝ *անճիտան*, *անկիտան* հնչյունական տարբերակներով և ստուգաբանում որպես փոխառություն պարսկերենից (պրսկ. انگودان angudān («ոետին ունեցող մի ծառ՝ որի խեժը կոչվում է անգուժատ»))¹²: Ըստ երևույթին՝ այս ծառի խեժի հոտը հիշեցնող անգուտանի սուր հոտի պատճառով է բույսը կոչվել ծառի անունով: Ի դեպ, Ջուղայի բարբառում նույնպես այս բույսը *անգուտան* է

¹⁰ Է. Աղայան, Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում - ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների տեղեկագիր, թիվ 5, Ե., 1958, էջ 67-80:

¹¹ Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865, էջ 48: Ղ. Ալիշան, Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբառություն, Վենետիկ, 1895, էջ 36:

¹² Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Խ. Ա. Ե. 1971, էջ 185:

կոչվում, իսկ հում վիճակում օգտագործվող դալար ցողունը՝ *տրդոզան*:

Աշի («մանդակ») - Բուսանվան շատ հաճելի համը հուշում է, որ այն կարող է առնչվել հին հայերենի *օշ* («երանի») ձայնարկությանը: Վերջինս միջբարբառում ունի երկու ձև՝ *ւնշի* (*Աշի՛ դէ, քընանք բաղը* («Երանի թե գնանք այգին»)) և *ւնչ* (*Էս ինչ անօշ կիւնի էր, ւնչ* («Այս ինչ քաղցր գինի էր, օխա՛յ»)): Ի դեպ, բույսը դալար վիճակում տապակում են, նաև կտրատած համեմում թանապուրը, իսկ դալար ցողունները ուտելի են հում վիճակում կամ աղ դրած:

Խինձը («սինձ») - Բարբառի այն հազվագյուտ բառերից է, որոնցում առկա է *u > h* կամ *u > խ* հնչյունափոխությունը (սինձ > *խինձը*, կարծես > կասէս > կահէս), որը բնորոշ է Ագուլիսի բարբառին (ասել > *ահիլ*, տեսնել > *տիհիլ*, և այլն)¹³: Սնձի աստամատերն տեսակը կոչվում է *ծիյան խինձը* («ձիու սինձ»):

Կուռընգա («կորնգան») - Տեղի է ունեցել միջբարբառին բնորոշ՝ *ը, ո, մ, ն* հնչյուններից առաջ *օ > ու* հնչյունափոխություն՝ կորնգան > կուռընգա (ինչպես՝ մորեխ > *մուրէխ*, բորոն > *բօրուն*, Հոռոմ > *Հուռում*, Դեբորա > *Թէբուր* և այլն) և բառավերջի *ն-ի* անկում:

Շօմի («վայրի սպանախ») - Փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. شومين šomin («սպանախ»)): Ագուլիսի

¹³ Զ. Աճառեան, *Քննություն Ագուլիսի բարբառի*, էջ 133-134:

բարբառում առկա է *շումին* ձևը, Արցախ-Սյունիքի բարբառում՝ *շօմին* տարբերակը,

Պանջսիր («սպիտակաբանջար») - *Բանջար* բառանունը իմաստի նեղացմամբ որոշակիորեն ստացել է *սպիտակաբանջարի* իմաստ, ինչպես Նոր Նախիջևանի բարբառում *փանջար* ձևով՝ *թելուկ* իմաստը, Խոյի բարբառում՝ *պանջսիր* ձևով *եղինջ* իմաստը և այլն: Անգամ Համշենի բարբառում *պօնջար* ձևով ունի «բաց թերթերով կաղամբ» իմաստը¹⁴:

Պոխի, պօլի - հովանոցավորների ընտանիքի բույսեր: *Պոխին* («ծախ, ձիասամիթ») դառնալուն համ ունի, *պօլին*՝ քաղցրավուն: Ղ. Ալիշանը «Հայբուսակ»-ում նշում է *բոլի, բօլի* և *բոլիկ* ձևերով¹⁵, սակայն կարծում ենք, որ նախնական ձևը հինհայերենյան *բողն*¹⁶ է, որից ծագել են այս երկու ցեղակից բույսերի անունները: Հետաքրքիր է, որ *բողը* բարբառում պետք է դառնար *պօլ*, սակայն, քանի որ հին հայերենում հոլովվել է *ո* հոլովիչով (*բող-բողոյ*), իսկ բարբառում միայն *ի*-ով վերջացող բառերն են ստանում *ո* հոլովիչը (*քամի-քամօ*, *մրդանի-մրդանօ*, *հիլի-հիլօ* և այլն), *ի* ձայնավորի հավելումը տեղի է

¹⁴ **Հ. Աճառյան**, *Քննություն Համշենի բարբառի*, Ե., 1947, էջ 222:
Հ. Խաչատրյան, *Բառիմաստային յուրօրինակ զարգացումները Համշենի բարբառում*. - Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայերենագիտական գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020, էջ 84:

¹⁵ **Ղ. Ալիշան**, նշվ. աշխ., էջ 95:

¹⁶ *Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի*, հ.1, Վենետիկ, 1836, էջ 503:

ունեցել բառի սեռական հոլովի ազդեցությամբ, ինչպես միջին հայերենի *սյայլ*-ից («մեծ իշխան») բխող *սէլն* է դարձել *սէլի* («կնքահոր հայր»)՝ կրկին *n* *հոլովիչով* հոլովվելու պատճառով (*սյայլ-սյայլոյ*):

Ֆօս («գազ») - Հավանաբար կապ ունի հին հայերենից ավանդված *գազ* ձևի հետ՝ *գազ* > **հոս* > *ֆօս*: Բույսի գնդաձև, վարդագույն, անթառամ ծաղիկներով տեսակը կոչվում է *մրգան ֆօս* («մկան գազ»)։ Օգտագործվում է որպես վառելիք և կպչան, իսկ սովորական *ֆոսի* արմատների վրա գոյացած խեժը (*ֆօսի յէդ*)՝ որպես ատամնացավը հանգստացնող միջոց, նոր ժամանակներում՝ նաև տեխնիկական յուղ ստանալու հումք։

Մշակովի և բանջարանոցային բույսերից առավել ուշագրավ են հետևյալները.

Բադրմջան («լոլիկ») - Երբեմն նույն իմաստով օգտագործվում է նաև *կարմիր բադրմջան* բառակապակցությունը։ Փոխառություն է պարսկերենից՝ իմաստի փոփոխությամբ (պրսկ. بادرنجان bādenjān («սմբուկ»), իսկ սմբուկը միջբարբառում ունի *սէվ բադրմջան* ձևը, որտեղ *սէվ* բադադրիչը հավելվել է լոլիկին *բադրմջան* անվանելու հետևանքով։

Լօփ (< լոփի < լովիաս) - Կիրառական է նաև *մաշ* («կանաչ լոփ») բառը։ Վերջինս փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. ماش māš («մանր, կանաչ ոլոռ»):

Կընջէռ («կանճրակ») - Զիթատու սպիտակ սերմերով փշոտ բույս է *կընջէռը* (*սաֆլոր*)։ Սերմերը

օգտագործվում են աղանձի մեջ, ինչպես նաև բուսայտուղ (*խին*) պատրաստելիս: Կարծում ենք՝ *կնջէռ* (< *կնճեռ, կնճեր, կանճեր) ձևը ավելի հին է, քան *կանճրակ*-ը:

Կուզուռուզ/վիշղամբսր/վիշխամբսր («եգիպտացորեն») - Առաջինն ավելի ուշ շրջանի փոխառություն է ռուսերենից (ռուս. *кыкырыза* «եգիպտացորեն»), երկրորդը պարսկերեն *پيغمبر* *peygambar* («մարգարե») բառն է, որը միջբարբառի որոշ խոսվածքներում ունի *վիշղամբսրի* *ցորեն* («մարգարեի ցորեն») ձևը:

Ղավուն («սեխ») - Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. *kavun* («սեխ»), իսկ *ղըռա* («խակ սեխ») բառը ամենայն հավանականությամբ կապ ունի բարբառի *ղոռա* («խակ խաղող») բառի հետ, որն էլ փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. *غوره* *gure* «խակ խաղող»): Ի դեպ, նույն համաբանությամբ, օրինակ, Արաբկիրի բարբառում *ազօխը* ունի թե՛ «ազոխ» և թե՛ «որևէ խակ պտուղ» նշանակությունները¹⁷: Հնարավոր է, որ *ազոխ*-ի հետ կապ ունենա նաև միջբարբառի *խօզուզ* («խակ վարունգ, դդում, սեխ, ձմերուկ») բառը:

Տընդըմ («դդում») - Տեղի է ունեցել ձայնավորների առաջընթաց ներդաշնակություն և *ն*-ի հավելում (դդում > տըդում > տըդըմ > *տընդըմ*): Համեմունքներ, գինի և այլն պահելու համար օգտագործվող սնամեջ դդումը, որ ավելի վաղ ժամանակաշրջաններից է հայտնի տարածա-

¹⁷ Զ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Ա, Ե., 1971, էջ 87:

շրջանում, բարբառում կոչվում է *սօրայի տընդըմ* («սիրիական դղում»), որը, անշուշտ, փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. سریایی soryayi («սիրիական»):

Թէր («ծոթրին, կորթին») - Հնարավոր ենք համարում բուսանվան ծագումը արաբերեն ستر sa'tar («ծոթրին») բուսանունից: Չի բացառվում նաև առնչությունը պարսկերեն تاره tare («պրաս») սուր համով և հոտով բուսանվան հետ:

Կողիմ («կոտեմ») - Ինչպես նկատվում է, բարբառը առավել հարազատորեն է պահպանել հինհայերենյան *կոտիմն* ձևը:

Քւնկւն («պրաս») - Սխտորանման և սխտորահամ սոխ է, վաղ զարնանն օգտագործում են տերևները: Հավանաբար, անունը առնչություն ունի բույսի պարսկերեն تاره tare անվանման հետ:

Ծաղկանուններից առավել հետաքրքրական են հետևյալները.

Բաղի կաբիդ ծաղիգ («տերեփուկ») - Նկարագրական բնույթի այս ծաղկանունը ծագել է տերեփուկ ծաղկանվան իմաստի մթազնամամբ և առավելապես խաղողի այգիներում աճելու պառճառով է կոչվում «խաղողի այգու կապույտ ծաղիկ»:

Կուշկողրիգ («կուժկոտրուկ») - Կարմիր, փայլուն ծաղիկներով, սև միջուկով այս ծաղիկը կարմիր ադոնիսն

է: Ըստ ավանդության՝ կուժկոտորուկը տուն բերելիս տան կուժը կամ կավե որևէ այլ ամանեղեն կոտորվում է:

Զօմախալալա, օխտն ախափօր արին («աղբրանց արյուն»)՝¹⁸ - Առանց տերևների, շագանակագույն ցողունով, ալ կարմիր թավշանման այս ծաղիկը առաջին անունը ստացել է գավազանի՝ *չոմախի* տեսք ունենալու պատճառով, իսկ երկրորդի հիմքում մի ավանդազրույց է, ըստ որի կռվում զոհված յոթ քաջ եղբայրների արյունն է ծաղիկներ դարձել:

Մարի տեղին ծաղիգ - Միջբարբառում կրկին նկարագրական բնույթի անվանում ունի լեռնային *գնարբուկ*, *գինարբուկ* կամ *գինարբ* ծաղիկը, որը Վանի, Շատախի, Մոկսի բարբառներում կոչվում է *սոսուն*, Կարնո բարբառում՝ *հորոտ-մորոտ* և այլն:

Հատապտղանուններից հատկանշական են հետևյալ բառանունները.

Հավալօլօգ («ազնվամորու համով, բալանման հատապտուղ») - Արտաքուստ *հավամրգուն* (ռուս.՝ вереск), *լոռամրգուն* (ռուս.՝ клюква), և կարմիր հապալափն (ռուս.՝ брусника) նման այս հատապտղի անվան հետ, անշուշտ, կապ ունեն հավամրգի և լոռամրգի հատապտղանունները, մանավանդ որ հին հայերենից չավանդված *լօլօգ* (< *լոլկ) բառը բարբառում ունի հենց «միրգ, հատապտուղ» իմաստը:

¹⁸ Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 22:

Մըհասուր («մասուր») - Հ. Աճառյանը կապում է թուրքերեն *mayasəl* («թուրք») բառի հետ, ինչպես հայերենում *թուրք* պտղի անունն է առնչվում *թուրք* հիվանդության անվան հետ¹⁹: Ի դեպ, միջբարբառում արաբերեն *بواسير* *bavāsir* («թուրք») ձևից էլ բխում է նույն հիվանդության *բաբասիլ* անունը:

Շնգրոդան («դեղին, կլոր, քաղցր մասուր») - Մասուրի վաղահաս այս տեսակը ուտելի է հում վիճակում, թփերն ու ծաղիկները նման են մասրենուն, ծաղիկները նույնպես դեղին են: Հավանաբար բուսանունը առնչություն ունի պարսկերեն *دشگرد* *šāgerd* («աշակերտ») բառի հոգնակի *دشگردان* *šāgerdān* ձևի հետ:

Սելասանուշ («սև հատիկներով հատապտուղ») - Հ. Աճառյանը վկայել է բուսանվան՝ Ագուլիսի բարբառում առկա *սելսանիճ*, *սելշանիճ* ձևերը²⁰: Ազնաբերդի և Օծոփի խոսվածքներում, սակայն, կիրառական էր փոխառյալ *արդարասի* հոմանիշը, որը կրկին *սև* արմատն ունի (թրք. *qara* («սև»):

Թփերով աճող այս հատապտուղը հասունանալիս կանաչ հատիկները նախ սպիտակում են, ապա, օրեր անց, կարմրում, իսկ լիովին հասունանալիս՝ սևանում: Հատապտղի մասին տարածաշրջանում պահպանվել է

¹⁹ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Գ, Ե., 1977, էջ 265:

²⁰ Հ. Աճառեան, *Քննություն Ագուլիսի բարբառի*, Ե., 1935, էջ 133:

ժողովրդական հանելուկ, որտեղ նրա հասունանալը համեմատվում է գորգ կամ կարպետ գործելու հետ՝

Էնինչ-ք'էնինչ՝

Կանանչ հինեմ, սիպտնգ ասպէմ,

Կարմիր կօռձէմ, սէվ կըղրէմ:

Քւնվւն («կապար») - Արարատյան բարբառում *օձի ձմերուկ* անվանմամբ հայտնի այս հատապտղի հասունացած-ձաքած պտուղների միջուկը տարածաշրջանում ուտելի է՝ առանց ծամելու, քանի որ կորիզները խիստ կծու են:

Պտղատու ծառերի և թփերի անուններից ուշադրության են արժանի հետևյալները.

Գըլլւն («բալ») - Օծոփի խոսվածքում առկա է ծառանվան *գըննւն* հնչատարբերակը: Պարսկերենի բարբառային որևէ տարածքում հավանաբար *բալը* ընկալվել է որպես *կեռասի* տեսակ՝ گيلاس انار *gilās-e anār* («նռան կեռաս, նռնակեռաս»), որը Ուրմիայի (Խոյի) խոսվածքները փոխառել են *գիլանար* ձևով: Վերջինից էլ, անշուշտ, միջբարբառը փոխառել է հիշյալ երկու ձևով. առաջինում *ն*-ն առաջընթաց առնմանությամբ դարձել է *լ*, իսկ երկրորդում՝ հակառակը՝ *լ*-ն է հետընթաց առնմանությամբ *ն* դարձել:

Հաղող/հալօղ («խաղող») - Այստեղ *խ* հնչյունը տարնմանությամբ դարձել է *հ* (ինչպես խաղաղ > *հաղաղ*, խաղ > *հաղ*, խեղճ > *հեղջ* և այլն): Խակ խաղողը բարբառում

ունի *ηορτω* («ագոխ») ձևը, որը փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. *هور* *gure* «խակ խաղող»):

Խաղողը տարածաշրջանի ամենատարածված մշակաբույսերից է, որտեղ վաղնջական ժամանակներից մշակել են խաղողի հնագույն տեսակներ: Բավական է նշել, որ ըստ ավանդության՝ Ազնաբերդի հարևան պատմական Ագարակ (այժմ՝ Ղարաբաղլար) գյուղի տարածքում է հետջրհեղեղյան առաջին բնակավայրը և առաջին խաղողի այգին հիմնել Նոյ նահապետը, իսկ գյուղից ոչ հեռու պահպանվել է նաև Սեմի աղբյուրը (*Սամօ ախպուր* < Սեմոյ աղբիւր):

Խաղողի տարածաշրջանային տեսակներն են՝ *կաղվի üշկ* (< *կատվի աչք), դեղնականաչավուն խիտ հատիկներով խաղող՝ ոսկեհատ, խարջի); *խաչխանջի* (ոսկեհատին նման խաղող), անունը ստացել է հիմնական ողկույզի վերին մասում երկու առանձին զնգուռ ունենալու և խաչի նմանվելու պատճառով); *մեմենձագիլի, բոմբոռ*, սպիտակ, խոշոր խաղող՝ սեղանի, խաչաբաշ. առաջինը *մենձ-մենձ գիլի* բառակապակցության ամփոփ ձևն է, երկրորդի արմատը, հավանաբար, փոխառություն է ռուսերենից (ռուս. *бomba* («ռումբ»); *միլաղ*, նախորդի կարմիր տեսակն է, անվանումը հավանաբար կապ ունի *մյլյւգ* տեսակի անվան հետ; *գոլլիբի* (պրս. *گلآب* *golāb* («վարդաջուր»), մուգ վարդագույն, խոշոր հատիկներով խաղող; *էճապրդուգ* («իժապտուկ»); *դյւլի*

կըղըղօր («ուղտի կտտոր»), սպիտակ և վարդագույն շատ խոշոր, երկարավուն խաղող; *կառան տըմագ* (< *գառան դմակ); *մնննգ* (արաբ. ملك malek («թագավոր»), սև ընտիր խաղող՝ արենի; *մնդմրմ* (պրս. آله داره āl darre «ալ ձոր»), կանաչ, խոշոր, կոշտ կեղևով կախանի խաղող; *չըրադմնդմրմ* (պրս. چراغ آله čerağ āl darre («լուսավոր «մնդմրմ»), դեղնասպիտակ, թափանցիկ խաղող՝ երևանյան, մսխալի); *Մուսեսի հաղոդ* («Մուսեսի խաղող», մանուշակագույն, քիչ խոշոր հատիկներով երկարավուն խաղող; *դմրմսմրմմ* (թրք. qara sürmә («սև սուրմա»), սև, կոշտ կեղևով կախանի խաղող; *սաքահաղոդ*, սև, կոշտ կեղևով՝ գինու հյութեղ խաղող; *ռննգի* (պրս. رنگی rangi («գունային»), սև գույնի, գինուն մուգ գույն հաղորդող խաղող; *մսկյմր* (թրք. əsgər («զինվոր»), երկարավուն, նուրբ, սպիտակ, չամչի խաղող՝ նազելի; *քիշմիշ*, սպիտակ, վարդագույն և սև տեսակներով չամչի անկորիզ խաղող՝ քիշմիշ:

Շմֆտմնու («կորիզից պոկվող դեղձ», «կորիզից չպոկվող՝ սպիտակ դեղձ») - փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. شفتالو šaftālu («կորիզից պոկվող դեղձ»); *հոլի* («նարինջ դեղձ»), դարձյալ փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. هلو holu («դեղձ»):

Ոչ պտղատու ծառերի և թփերի անուններից
հետաքրքիր են.

Համբյուդ («գնդաձև խիտ թեղի (ծփի, կնձնի)») -

Հազվագյուտ այս ծառատեսակի մասին հիշատակություն կա «Բազմավեպի» մի խմբագրականում, որը նվիրված է 19-րդ դարի աշխարհագրագետ և բնագետ Գուստավ Ռադդեի առաջին ուղևորությանը Հայաստան (1871). «Ռատտե որ ստեպ բուսոց վրայ կը խօսի..., հօս շատ հետաքննական տեսակ մը կը յիշէ, որ կրնայ մեր երկրին զարդ և պարծանք մ'ալ ըլլալ...: Նախ յԵրևան և յետոյ 'ի Նախիջևան տեսաւ տափակ կնձնիի նման ծառ մը, *Նէլպէնտ* կամ *Նէրպէնտ* կոչուած, զոր կարծէ թէ ոչ միայն 'ի Ռուսաստան չի գտուիր՝ այլ և ոչ Եւրոպա. և այնքան գեղեցիկ և վայելուչ է, կ'ըսէ, որ Եւրոպայի գեղեցկագոյն պարտիզաց ալ զարդ կըրնայ ըլլալ...»²¹: Դժվար չէ համոզվել, որ *լամբյուդ*-ը հենց Ռադդեի վկայած *Närband* և *Nälband* ծառանունների²² հնչյունափոխված ձևն է՝ նարբանդ > նալբանդ > լանբադ > լամբադ > *լամբյուդ*²³: Հնարավոր ենք համարում, սակայն, որ ծառանվան նախնական տարբերակը հենց *նալբանդ*-ը եղած լինի

²¹ Նոր ուղևորութիւն ի բարձրաւանդակս Հայոց. - Բազմավեպ, հ. ԼԲ, Վենետիկ, 1874, էջ 8:

²² G. Radde, *Reisen an der Persisch-Russischen Grenze. Talysch und seine Bewohner*, Leipzig, 1886, S. 167.

²³ Այս ծառատեսակից միջբարբառի տարածման սահմաններում ընդամենը մի եզակի նմուշ էր աճում Ազնաբերդ գյուղի Քամոտդար լեռան փեշին՝ յուրօրինակ հմայք հաղորդելով գյուղի համայնապատկերին: Ս. Հակոբ մատուռի երկու աղբյուրներից մեկի մոտ աճող այս ծառը զարմանալիորեն չորացավ 1988-ին՝ Ազնաբերդի վերջին գաղթից մի քանի ամիս առաջ:

(պրսկ. نعلبند *nalband* («պայտար»), քանի որ ծառի սաղարթը պայտաձև է:

Ղսւլսւմսւ («բարդի») - Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. բրք. *qälämä* («բարդի»): Հ. Աճառյանը *կաղամախի* ծառանունը համարում է փոխառություն ուրարտերենից (խալդերենից), իսկ թուրքերեն ձևը նույնացնում *կաղամախու* հետ²⁴, մանավանդ որ պարսկերենի Թեհրանի բարբառում այս ծառանունը կոչվում է تبریزی *tabrizi* («թավրիզգի, թավրիզյան»), իսկ դա նշանակում է, որ այս ծառատեսակը Հայաստանի հարևան Ատրպատականից է տարվել բուն Պարսկաստան²⁵:

Թսւլսւմբրռ («կաղամախի») - Թեև համարվում է փոխառություն թուրքերենից (թրք. բրք. *kälämbär* («կաղամախի»), այնուամենայնիվ ակնհայտ է բուսանվան կապը հենց հայերեն *կաղամախու* հետ, մանավանդ որ ծառանունը վկայված է ոչ միայն Վանի թագավորության սեպագրերում, այլև հնդեվրոպական լեզուներից թրակերենում²⁶:

²⁴ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Բ, Ե., 1975, էջ 492:

²⁵ Նույն տեղում:

²⁶ Գ. Զառուկյան, *Հայերենի ստուգաբանական բառարան*, Ե., 2010, էջ 376:

ՄԻՋԲԱՐԲԱՌԻ ԲՈՒՍԱՆՈՒՆԵՐԸ՝ ԸՍՏ ԾԱԳՄԱՆ

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բուսանունները ըստ ծագման կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

Հին հայերենից ավանդված բառեր. *փրորնդաղ* (< խոնդատ), *կաջաջ* (< կաճապ), *յաֆշան* (< աւշան, աւշինդր), *կըռօթուզ* (< կռատուկ), *դանդալ* (< կանկառ), *տընդըմ* (< դդում), *նանուխ* (< անանուխ), *կինձը* (< զինձ), *կօղիմ* (< կոտիմն), *սամիթ* (< սամիթ), *մանըշնիզ* (< մանուշակ), *ծընէփուզ* (< ծնեփեկ), *տախծը//տսիսծը* (< դադձն), *աղինջ* (< եղիճ), *սըրէժ* (< շրէշ), *պըդադուզ* (< պատատուկ), *կռռնգա* (< կոռնգան), *թըռթընջուզ* (< թրթնջուկ), *սըրգէվուլ* (< սերկեկիլ), *տանձ* (< տանձ), *խընձօր* (< խնձոր), *շըլլօր* (< սալոր, շլոր), *ծիրան* (< ծիրան), *նուռ* (< նուռ), *թուզ* (< թուզ), *հաղօղ//հալօղ* (< խաղող), *ուռի* (< ուռ(են)ի), *հացի* (< հաց(են)ի), *անթանն* (< անթառամ), *պօխի*, *պօլի* (< բող), *տախծը//տսիսծը* (< դադձն), *խընձօր* (< խնձոր), *տանձ* (< տանձ), *տօրէն* (< տորոն) և այլն:

Հին հայերենից չավանդված բառեր. կրնջեռ, աշի, խագագ, խընջըլուգ, խըմբաբա, խօռը, լօլօգ և այլն:

Հայերենի բառաստեղծման կանոններով ստեղծված բարբառային բառեր.

ա) համադրական կազմությամբ՝ գիժվանուգ, կադվազանգագ, հավալօլօգ, սարաթութ, սարատանձ, էշակաթնուգ, կէլապօխի, շո՛ւշանիգ, շըվմրմն, սէվա-շըլլօր, հազարաշմբիք, էձամո՛րո՛ք, կառնափուշ, կաթ-նուգ, կառնակօթ, պաբապըլլօր, սիպտանգապանջմր, սէվասանուջ և այլն;

բ) հարադրական կազմությամբ՝ ծախկի սնվի, մըզան ֆօս, ուլի յէդ, կադվի սնշկ, յէզան լո՛ւզո՛ւ, պըրթօդ ախձան, սարի տէդին ծադիգ, բադի կաբիդ ծադիգ, օխտն ախպօր արին և այլն:

Ուշ շրջանի փոխառություններ. դավախ, թամաշա, դարադաջ. դսնսմսմ, գմրմնշօլ, բադըմջան, դավուն, բռէհան, քնվմն, լալա, խաշխաշ, յսնսմսմն, չօբանքիթթիթի, ֆընդըդ, յէմըշմն, շսնգըդմն, բադամ, գըլլմր/գըննմր, գիլմս, հոլի, շսնֆտսնլու, գո՛ւլմբի, սնլմրմ, չըրադսնլմրմ, դսնրմսմրմմ, ոսնգի, սսկմր, քիշմիշ և այլն:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բառապաշարի բուսանունների շերտը կազմում է բուսանունների բավական գունագեղ մի ներկապնակ, որը կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական իմաստային խմբերի՝ *վայրի խոտաբույսերի անուններ (դադաշ, կրոթոթուզ, փրորնդադ); վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսերի անուններ (կառնակօթ, կառնափուշ, ծընեփուզ); մշակովի և բանջարանոցային բույսերի անուններ (տընդրմ, անջմր, ըռեհան); ծաղկանուններ (կուշկօղրիզ, հազարաշմբիք, սարի լալա); հատապտղանուններ (հավալօլօզ, շննգըռդնն, կըծօխուր); պտղատու ծառերի և թփերի անուններ (ծիրան, շնֆտննու, սըրգեփուլ); ոչ պտղատու ծառերի և թփերի անուններ (հացի, թամաշա, քնննմբր):*

Ըստ ծագման՝ միջբարբառի բուսանունները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ *հին հայերենից ավանդված բառեր (յաֆշան (< աւշան, աւշինդր), դանդալ (<կանկառ), կօղիմ (< կոտիմն); հին հայերենից չավանդված բառեր (կընջեռ, աշի, խըմբաբա); հայերենի բառա-*

ստեղծման կանոններով կազմած բարբառային բառեր (սարատանձ, էձամհրոփ, սարի տեղին ծաղիգ); ուշ շրջանի փոխառություններ (դսնլսմսն, բաղըմջան, յնսսմսն):

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բուսանունների
ցանկ*Վայքի խոտաբույսեր*

Բադադոնդոթ. վարդագույն ծաղիկներով, խորդե-
նու սերմերի նման՝ թռչնի կտուց հիշեցնող սերմերով
բույս: Բաղկացած է հայերեն *բադ* և թուրքերեն *dimdik*
(«կտուց») բառերից,

Քսնքի սնվիլ («գորգի սվել»). նուրբ և փափուկ ցո-
ղուններով ցածրիկ բույս, որի ցողուններից գորգ մաքրե-
լու ավել են պատրաստում,

Քանգիզ («օշան, շոռան, աղաբույս»). թփանման
ճյուղավորված տափաստանային բույս, որը անցյալում
փովել է տանիքի ծածկի մեջ՝ փայտյա և հողե շերտերի
միջև: Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. *gəngiz*
(«աղաբույս»),

Քիժվանուգ. ատամնաձև, կլորավուն տերևներով,
վարդագույն փոքրիկ ծաղիկներով բույս: Կարծիք կա, որ

բույսը անունը ստացել է հոգեմետ բնույթ ունենալու պատճառով,

դադաշ («տատասկ»)*²⁷,

դսմվի փուշ («ուղտափուշ»)- վարդագույն ծաղիկներով փշոտ բույս, օգտագործվում է որպես անասնակեր (ավանակի և այծի), իսկ վաղ գարնանն աճող դալար ցողունները ուտելի են,

էշակաթնուգ (< *իշակաթնուկ)- դեղին ծաղիկներով, դառը կաթ արտադրող ցողուններով բույս, օգտագործվում է որպես ներկանյութ՝ թելը դեղին ներկելու համար,

էշայօնջսն. սովորական առվույտից բարձր աճող՝ դեղին ծաղիկներով վայրի առվույտի տեսակ՝ իշառվույտ: Երկրորդ արմատը թուրքերենից փոխառյալ *yonca* («առվույտ») բառն է,

խըմբաբա//խըմբաբաբա («խատուտիկ»)*,

ծախսկի մսվիլ (< *ծաղկի ավել)- յասամանագույն անթառամ ծաղիկներով լեռնային բույս, որի հասունացած ցողուններից տուն մաքրելու ավել են պատրաստում,

կադվազանգազ (< *կատվազանգակ)- սոխուկավոր դառը խնջլոզանման բույս,

կաջաջ (< կաճապ)*,

²⁷ Աստղանիշով բառանունները մանրամասն բերված են «Միջբարբառի բուսանունների իմաստային խմբերը» բաժնում:

կատան տըմագ (< *գատան դմակ). վարդաձև հերթադիր դասավորված հյութեղ տերևներով լեռնային սուկուլենտ,

կ'էլապօխի (< *գալլաբոխի). վայրի խոշոր, շատ դառը բոխի: *Sümr* *կ'էլապօխի* արտահայտությունը կիրառական է «շատ վատ, տհաճ մարդ» նշանակությամբ,

կըրոթուգ (< կոատուկ),

դանդալ (< կանկատ)*,

դարայօնջււ. գետնատարած, մուգ կապտամանուշակագույն ծաղիկներով վայրի ատվույտի տեսակ, փոխառված է թուրքերեն բարբառային *qara yonca* («սև ատվույտ») ձևից,

ճըղդադուգ (< ճարճատուկ). մանր, դեղին ծաղիկներով բույս, որը նման է խոշոր, կապույտ ծաղիկներով բուն ճարճատուկին (*եղերդակ*, *ցիկորի*),

յաֆշան (< աւշան, աւշինդր). արմատով հանված և չորացրած օշինդրը (բարձվենյակ) օգտագործվում է որպես թոնրի կաշան և վառելիք,

շըվսիրսն. բարձր աճող բույս, որի հասունացած ցողուններից բակ մաքրելու ավել են հյուսում: Հավանաբար բխում է **շիվարան* («շիվ սովող, շիվ անող») ձևից,

չսյիք («սեգ»). փոխառություն է թուրքերենից (թրք. *çayir* («մարգագետին»),

չօղան («ցմախ»). սպիտակ կամ վարդագույն ծաղիկներով տափաստանային բույս է: Փոխառություն է

թուրքերենից (թրք. *çoğan* («ցմախ»): Թել ներկելիս օգտագործվում է որպես լվացող-մաքրող միջոց,

պագի միլի («բակի ավել»): բանջարանոցներում աճող՝ տարածուն սաղարթով բույս, որի հասունացած ցողուններից բակ մաքրելու ավել են պատրաստում,

պառավապ..իզ. սպիտակ ծաղիկներով և նարնջագույն հաղարջանման պտուղներով բազմամյա թմբածն բույս: Անվան ծագման մասին որևէ ավանդություն կամ տեղեկություն հայտնի չէ,

սարի սըմբուլ. լեռնային սեզանման բույս, որի շատ գեղեցիկ սերմնաբույլերը քամուց ավիքածն ծածանվում են,

տօրեն (< տորոն). ներկատու բույս, որի արմատը օգտագործում են որպես ներկանյութ՝ թելը կարմիր ներկելու համար,

սեվաշըլլօր (< *սև սալոր),

ուլի յեղ (< *ուլի յուղ). փափուկ, բամբականման ծաղկաբույլով բույս: Կարծիք կա, որ այդ բույսի ծաղիկներով և սերմնաբույլերով կերակրելիս ուլերը զիրանում են,

ուռիզ (< *ուռիկ). ուռենու ճյուղեր հիշեցնող բազմամյա խոտաբույս, որի ճյուղերը և արմատները օգտագործվում են որպես ներկանյութ՝ թելը սև ներկելու համար,

փրորնդադ (< խոնդատ). հավանաբար բուսանունը ժողովրդական ստուգաբանությամբ է հնչունափոխվել՝ փոված ծաղկաբույլի պատճառով,

քանրվանդրոան («վիշոտ տափաստանային բույս»)*:

Վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսեր

Աղինջ (< եղիճ)*,

անգուդան (< անգուտան)*,

աշի («մանդակ»)*,

էձամուրուք (< *այծամորուք). սուր հոտով սամի-

թանման փարթամ բույս, ուտելի են դալար ցողունները,

էվէլուզ (< ավէլուկ). տեղի է ունեցել ձայնա-
վորների հետընթաց ներդաշնակություն,

ըղօրմակօթ (< *ողորմակոթ). Խոյի բարբառում
սօթի անունով հայտնի՝ հովանոցավորների ընտանիքի
մանդականման բույս, ուտելի է թթու դրած վիճակում,

թըր՝թընջուզ (< թրթնջուկ). օգտագործվում է հում
վիճակում,

խազազ. վայրի սոխ, դանձիլ,

խընջըլուզ (< խնջլոզ),

խիյսրուզ. կապույտ, զանգակաձև ծաղիկներով
բույս, ուտելի են վարունգի համ ունեցող ծաղիկները,

խինձը (< սինձ)*,

խօռը (< *խոռն),

ծընէփուզ (< ծներէկ). բարբառային ձևը ստացել է
ժաղովրդական ստուգաբանությամբ (*ծընվիլ* և *էփիլ*
բառերից),

կաթնուզ (< *կաթնուկ). խավոտ տերևներով ոչ
բարձր բույս, ուտելի են դալար, քաղցրավուն ցողունները,

կառնակօթ (< *գառնակոթ). վայրի հազար (մառու), ուտելի են կեղևից առանձնացված դալար ցողունները, քանի որ տերևները սովորական մառուից կոշտ են,

կառնափուշ (< *գառնափուշ). *երնջակ* բույսն է, ուտելի են կեղևից առանձնացված դալար ցողունները,

կուռնգա (< կորնգան)*,

ճըդապաշառ (< ճտապաշար), *ծըդապաշառ* (< ծտապաշար), դալար ցողունները և տերևները նախքան ծաղկելը ուտելի են հում վիճակում,

մարալօթի. առանձնահատուկ բուրմունքով ավելուկանման բույս, որը Վայոց ձորում և Գողթնում օգտագործվում է չորթանապուր (*քսլննգժ, քսլննգժ*) եփելիս: Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. *maral otu* («եղևկախոտ»)),

յէզան լնիզնի (< եզան լեզու). օգտագործվում է որպես դեղաբույս՝ թարմ, դալար տերևները թրջելով և փակցնելով թարախապալարին,

յոնջնի («ատվույտ»). փոխառություն է թուրքերենից (թրք. *yonca* («ատվույտ»): Ուտելի են դալար ցողունները,

նըվուգ (< նվիկ),

շննքննն («այծառվույտ, չաման, շամբալա»).

դեղին ծաղիկներով վայրի առվույտանման բույս, որի ցանովի տարբերակը օգտագործվում է որպես անասնակեր,

շէք. թթվաշ ավելուկ. անունը, հավանաբար, ստացել է շիբի («պաղլեղ») նման թթու համ ունենալու պատճառով,

շօմի («վայրի սպանախ»),

շո՛ւշանիգ (< *շուշանիկ («շուշանբանջար»)). դալար վիճակում տապակում են, նաև կտրատած համեմունք թանապուրը, իսկ դալար ցողունները ուտելի են հում վիճակում կամ թթու դրած,

չօբանքիրբիթի. հայտնի *հազարտերևուկ* դեղաբույսն է, որի նորածիլ դառնավուն ցողունները խաշելուց և սառը ջրում որոշ ժամանակ պահելուց հետո տապակում են: Փոխառություն է պարսկերենից. պրսկ. چوپان čupan («հովիվ») և کبریت kebrit («լուցկի») բառերից կազմված բարդության թուրքերենացած ձև է՝ çobankibriti, բառացի՝ «հովվի լուցկի»: Հավանաբար նկատի է առնվել հազարտերևուկի՝ լուցկու հատիկներին շատ նման չորացած ցողունները,

պաբապըլլօր. սնձանման բույս, ուտելի են կեղևից մաքրած կլորավուն արմատապալարները,

պսնջսնր («սպիտակաբանջար»),

պըդադուգ (< պատատուկ). կտրատած դալար ճյուղերով և տերևներով համեմունք են թանապուրը,

պըրթօղ ախճան. թելուկազգիների ընտանիքի հայտնի *պարոնբանջար* բույսն է, օգտագործվում է խաշած և կարմիր պղպեղով համեմված,

պօխի, պօլի (< բող)*,

սարի ծանդաք. բույս, որի արմատից հոսող կաթը արևի տակ չորացնելով՝ ծամոն են պատրաստում: *Ծանդաք* բառը միջբարբառի՝ բաղարկությամբ (կոնտամի-

նացիա) կազմված սակավաթիվ բառերից է՝ ծամոն + մաստակ > *ծամդաք* > *ծանդաք*,

սըխտօփի (վայրի սխտոր),

սըրէժ (< շրէշ). բառասկզբի շ-ն տարնամանությամբ դարձել է *ս*:

սիբեդ (< սիբեխ),

սիպտննգապննջննր (< սպիտակաբանջար). լայնատերև տեսակը կոչվում է *ննլննգննգ*,

սունգը (< սունկն), *ջիմնննսունգը* («շամպինյոն, ագարիկոն»). վերջինս անունը ստացել է մարգագետիններում (*ջիմնն*), արտերում աճելու պատճառով,

տախծը//տննիծը (< դադան),

տննդուռ (< դանդուռ). օգտագործվում է խաշած, նաև քացախով համեմված,

փիփեռթ (< փիփերթ), օգտագործվում է խաշած կամ որպես փիփերթապուրի բաղադրամաս,

ջընդըդ. մանուշակագույն գեղեցիկ ծաղիկներով գետնատարած բույս, վաղ գարնանը ուտելի են հողից հանած և լվացած՝ պնդուկի մեծության արմատապալարները: Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. բրբ. fəndəq («պնդուկ»),

ջօս («գազ»)՝:

Մշակովի և բանջարանոցային բույսեր

Աճյւր (< հաճար). պատյանից չմաքրած հաճարը
կոչվում է *փսնոհնջ*, որը փոխառություն է պարսկերենից
(պրսկ. بچن berenj («բրինձ»),

բաղըմջան («լոլիկ»)*,

գոննսբախան//*գոննաբախան* («արևածաղիկ»). փո-
խառություն է թուրքերենից (թրք. günebakan («արևա-
ծաղիկ»),

լօրի (< լոբի<լովիաս)*,

խիյսր («վարունգ»). պրսկ. خیار xiyār («վարունգ»),

ծըմէրուզ (< ձմերուկ),

կէնէփ (< կանեփ). սերմերը օգտագործվում են
աղանձի մեջ, ինչպես նաև բուսայուղ (*խին*) պատ-
րաստելիս (հավանգով ծեծած զանգվածը գոլ ջրում
լուծելով, ապա քամելով),

կընջեռ («կանճրակ»)*,

կարի (< գարի),

կուգուռուզ//*փըղսմբսր*//*փըխսմբսր* («եգիպտա-
ցորեն»)*,

դավուն («սեխ»)*,

շամամ («կլոր, բուրավետ, քաղցր սեխ»),

պըրինձ (< բրինձ),

սեվ բաղըմջան («սմբուկ»). պրսկ. بادنجان bādenjān
(«սմբուկ»): *Մեվ* բաղադրիչը հավելվել է միջբարբառում
լոլիկին *բաղըմջան* անվանելու հետևանքով,

տախտեղ (< տաքեղեղ),

տընդըմ (<դդում)*,
ցորեն (<ցորեն),
նանուխ (<անանուխ),
թէր («ծորթին, կորթին») (<*թեր)*,
ըռէհան («ասպրամ»). փոխառություն է արաբե-
 րենից (արաբ. ریحان *raihān* («ասպրամ»),
կինձը (<զինձ),
կողիմ (<կոտիմն)*,
սամիթ (<սամիթ),
քսւվսն («պրաս»)*:

Ծաղկանուններ

Անթսնուն (<անթառամ). տեղի է ունեցել բաղա-
 ձայնների առաջընթաց առնմանություն,
բաղի կաբիդ ծաղիզ («տերեփուկ»)*,
լալա. արևելյան կակաչ, փոխառություն է պարս-
 կերենից (պրսկ. لاله *lāle* («կակաչ»)),
խաշխաշ. խոշոր արևելյան կակաչ՝ խաշխաշ,
 փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. خشخاش *xašxāš*
 («խոշոր կակաչ»)),
ծընծաղիզ (<ձնծաղիկ). շուշանագգիների ընտա-
 նիքի վարդագույն, երկնագույն կամ սպիտակ ծաղիկ-
 ներով ծաղկաբույս է՝ ի տարբերություն իրական ձնծաղ-
 կի, որը շքանարգիզագգիների ընտանիքին պատկանող
 սպիտակ ծաղիկներով նարգիզանման ծաղկաբույս է,
կուշկողրիզ (<կուժկոտրուկ)*,

հազարաշնորհ (< *հազարաշապիկ). հիրիկագգի-
ների ընտանիքի փոքրիկ, դեղին հիրիկանման ծաղիկ,
մանրշնգ (< մանուշակ),

յասմին («եղրևանի»). փոխառություն է արաբե-
րենից (արաբ. ياسمين yasmin («հասմիկ»)),

չոմախալալա, օխտն ախպօր արին («ալ կարմիր
թավշանման ծաղիկ»)*,

ջանգո՛ւլո՛ւմի ծաղիգ. սպիտակ ծաղիկներով երեք-
նուկ: Համբարձման տոնի ծաղկեփնջի հիմնական ծա-
ղիկն է, ինչպես այլ շրջաններում՝ *հորոտ-մորոտը, գնար-
բուկը* և այլն,

սարի լալա. լեռնային վարդակակաչ,

սարի տեղին ծաղիգ («լեռնային գնարբուկ»)*,

սէվ լալա. մուգ մանուշակագույն, կարճ ցողունով
վայրի խոշոր հիրիկ,

սիրի-սիրի. վարդագույն ծաղիկներով երեքնուկ,

վառ՞թ (< վարդ),

փիփե՛ր՞թածաղիգ («տուղտ»). տարածաշրջանում
աճում է հատկապես բաց դեղին ծաղիկներով վայրի
տեսակը:

Հատապտղանուններ

Կրճօխուր (< կծոխուր),

հավալօլօգ («վայրի բալ»)*,

մըհասուր (< մասուր)*,

յէմըշան. բազմակորիզ, նարնջագույն կամ մարջանագույն ալոճ,

շնգրոդան («դեղին մասուր»)*,

սարաթուր (< սարի թուր). գետնատարած փոքր բույս, որը ամռան սկզբին վառ կարմիր, թթանման, սակայն անհամ պտուղներ է տալիս,

սարատանձ (< սարի տանձ), *քընուիզ*. վայրի մանր տանձ (պանտա),

սէվասանուջ (< *սև սոնիճ)*,

սինձը (< սինձ). միակորիզ կամ երկկորիզ, մուգ կարմիր ալոճ, ծառանման թուփ է,

քնվն (< կապար)*:

Պտղատու ծառեր և թփեր

Բադամ («նուշ»). փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. بادام bādām («նուշ»),

գըլլնր/գընննր («բալ»)*,

գիլնս («կեռաս»). փոխառություն է պարսկերենից (պրս. گیلās gilās («կեռաս»),

թուզ (< թուզ),

հադոդ/հալոդ (< խադոդ)*,

խընձոր (< խնձոր),

ծիրան (< ծիրան),

հոլի («նարինջ դեղձ»), փոխառություն է պարսկերենից, (պրսկ. هلو holu («դեղձ»),

նուռ (< նուռ),

շնֆտնու («կորիզից պոկվող դեղձ», «կորիզից չպոկվող՝ սպիտակ դեղձ»)*,

շըլլոր (< շլոր, սալոր),

պօբօբ («ընկույզ»): Օծովի խոսվածքում առկա է *բօբօբ* հնչատարբերակը (պոպոբ > պօբօբ > բօբօբ): Պտուղների կանաչ կեղևները օգտագործում են որպես ներկանյութ՝ թելը շատ մուգ սև (*ջըմդիք սել*) ներկելու համար,

սելվաշըլլոր (< *սևասալոր): շատ թթու խոշոր սալոր: Թթվությունը մեղմելու համար ուտում են աղով,

սըրգեվուլ (< սերկևիլ),

տամբուլ (< դամոն),

տանձ (< տանձ),

փըշադ (< փշատ): մանր, թթվաշ պտուղներով տեսակը կոչվում է *նախրափըշադ* կամ *նըխրափըշադ*,

ֆընդըդ («պնդուկ, տկողին»): փոխառություն է թուրքերենից (թրք. բրբ. *fəndəq* («պնդուկ, տկողին»):

Ոչ պտղատու ծառեր և թփեր

Պնրմնջօվ («խլենի»): գորշավուն տերևներով թուփ, որի ճկուն ճյուղերից բուրդ ծեծելու ճիպոտ (*հադարարիզ*) են պատրաստում: Փոխառություն է թուրքերենից (թրք. *görmüşön* («խլենի»),

թամաշա («երկնածառ»): փոխառություն է պարսկերենից (պրսկ. *تماشا tamāšā* («դիտարժան»),

լւմբւմդ («գնդաձև խիտ թելի»)*,

կէնի («գիհի»): ամենայն հավանականությամբ տեղի է ունեցել հնչյունափոխություն *գիհենի* միջանկյալ ձևից՝ *գիհի* > **գիհենի* > **կիհենի* > *կէնի*,

հացի (< հացենի),

դւլւմւմ («բարդի»)*,

դավախ արծաթափայլ բարդի, փոխառություն է թուրքերենից (թրք. *kavak*, թրք. բրբ. *qavax* («բարդի»),

դարաղաջ («թելի»): փոխառություն է թուրքերենից (թրք. բրբ. *qarağac* («թելի», բառացի՝ սևածառ (*qara ağac* («սև ծառ»)),

ուռի (< ուռենի),

ցըխւմլիլ (< ցախավել): կարմիր պտուղներով, գորշավուն տերևներով ոչ բարձր թուփ, որի ճկուն ճյուղերից ցախավել (*ցըխւմլիլ*, *կօմի մւլիլ*)՝ զոմ մաքրելու ավել են պատրաստում,

քւլւմբըն («կաղամախի»)*:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ., Այրարատ. բնաշխարհի հայաստանեայց, Վենետիկ, 1890:

Ալիշան Ղ., Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895:

Աղայան Է., Բարբառային հնագույն տարբերություններ հայերենում.— ՀԽՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների տեղեկագիր, թիվ 5, Ե., 1958:

Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Ե., 1971:

Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ, Ե. 1973:

Աճառեան Հ., Քննություն Ազուլիսի բարբառի, Ե., 1935:

Աճառյան Հ., Քննություն Համշենի բարբառի, Ե., 1947:

Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:

Գաբրիկեան Կ., Հայ բուսաշխարհ, Երուսաղեմ, 1968,

Խաչատրյան Հ., Բառիմաստային յուրօրինակ զարգացումները Համշենի բարբառում.— Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հայերենագիտական գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:

Խոսարովեան Ժ., Բուսաբանական պատկերագրող բառարան պարսկերեն-հայերեն, Թավրիզ, 1991:

Հայերեն բացատրական բառարան, կազմեց Ս. Մալխասեանց, հ. Բ, Ե., 1944:

Ղազարյան Ռ., Բուսանունների հայերեն-լատիներեն-ռուսերեն-անգլերեն-ֆրանսերեն-գերմաներեն բառարան, Ե., 1981:

Մեսրոպյան Հ., Բուսանունները «Հայերենի բարբառագիտական ատլասի նյութերի հավաքման ծրագրում», Ա. Աբրահամյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:

Մեսրոպյան Հ., Բուսանունները Ղ. Ալիշանի «Այրարատ. բնաշխարհի Հայաստանեայց» աշխատության մեջ, «Ղևոնդ Ալիշան - 200» հոբելյանական գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Ե., 2021:

Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ.1, Վենետիկ, 1836:

Ջահուկյան Գ., Հայերենի ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010:

Միմոնյան Լ., Ծառ-ծաղկաբաղիկ, Ե., 2017:

Վարդանյան Ա., «Գիլգամեշի» Խումբաբան և հայերեն բարբառային խմբաբա բուսանունը, Իրան-Նամե, հ. 37, 2001:

Վարդանյան Ա., Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի տարածման պատմական սահմանները.- Գ. Ջահուկյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված «Արդի հայերենագիտության խնդիրները» առցանց գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2020:

Վարդանյան Ա., Նախիջևանի բարբառային քարտեզը.-
Հանդես ամսօրեայ, հ. 1-12, Վիեննա, 2000:

Վարդանյան Ա., Վայոց ձորի միջբարբառը, Ե., 2004:

Radde G., Reisen an der Persisch-Russischen Grenze: Talysch und seine Bewohner, Leipzig, 1886.

Vardanyan A., The Assyro-Babylonian Khumbaba and the Armenian Plant Name Khmbaba, Iran & the Caucasus, V, Tehran, 2001.

خسرويان ژ.، فرهنگ مصور گیاهی فارسی-ارمنی، تبریز، 1991.

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

արաբ. – արաբերեն

բրբ. – բարբառային

թրք. – թուրքերեն

պրսկ. – պարսկերեն

ռուս. – ռուսերեն

ԱՄՓՈՓՈՒՄՆԵՐ

Բանալի բառեր. Վայոց ձոր, Ճահուկ, Նախիջևան, բուսանուն, ծառ, թուփ, հատապտուղ:

Վարդանյան Արտակ – Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բուսանունները.– Բուսանունները բարբառների բառապաշարի ամենակիրառական շերտերից են, որոնք բացահայտում են ոչ միայն կրողների ավանդույթներն ու ազգագրական առանձնահատկությունները, այլև տարբեր ժամանակաշրջաններում այլ ժողովուրդների հետ ունեցած շփումները:

Կարևորելով յուրաքանչյուր բարբառային միավորի բուսանունների առանձին ամբողջական ուսումնասիրությունը՝ հողվածում քննվում է Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի (Վայոց ձորի և հյուսիսային Նախիջևանի շուրջ մեկ տասնյակ տեղաբնիկ բնակավայրեր) բառապաշարի այս հետաքրքիր շերտը:

Ճահուկ-Վայքի միջբարբառի բուսանունները կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական իմաստային խմբերի՝ *վայրի խոտաբույսեր (դադաշ, կրոթթուգ, փրորնդադ); վայրի ուտելի և օգտակար խոտաբույսեր (կառ-*

նակօթ, կառնափուշ, ծընէփուզ); մշակովի և բանջարանոցային բույսեր (տընդըմ, սնջսնր, ըռէհան); ծաղկանուններ (կուշկօղրիգ, հազարաշնքիք, սարի լալա); հատապտղանուններ (հավալօլօզ, շնգըռդան, կըձօխուր); պտղատու ծառեր և թփեր (ծիրան, շնֆսանլու, սըրգէփուլ); ոչ պտղատու ծառեր և թփեր (հացի, թամաշա, քսնկսմբրո):

Ըստ ծագման՝ միջբարբառի բուսանունները կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ հին հայերենից ավանդված բառեր (յաֆշան (< աւշան, աւշինդր), դանդալ (< կանկառ), կօղիմ (< կոտիմն); հին հայերենից չավանդված բառեր (կընջէռ, աշի, խըմբաբա); հայերենի բառաստեղծման կանոններով կազմած բարբառային բառեր (սարատանձ, էձամսնրոնք, սարի տեղին ծաղիգ); ուշ շրջանի փոխառություններ (ղսնկսմսն, բաղըմջան, յսնսմսն):

Keywords: Vayots dzor, Jahuk, Nakhijevan, plant name, tree, shrub, berry.

Vardanyan Artak – The Plant Names of the Jahuk-Vayk Interdialect. – The names of plants are one of the most commonly used layers of the vocabulary of dialects, which reveal not only the traditions and ethnographic characteristics of the speakers, but also contacts with other peoples in different time periods.

Given the importance of a separate integral study of the names of plants of each dialect unit, this interesting layer of the vocabulary of the Jahuk-Vayk interdialect (spoken in about a dozen settlements with autochthonous populations in Vayots Dzor and northern Nakhichevan) is examined in the article.

Based on meaning, the names of plants of the Jauk-Vayk interdialect can be divided into the following groups: *wild herbaceous plants* (դադաժ *dadaš* ("star-thistle"), կրնոթուդ *kərot'ug* ("burdock"), փրնրնիսի *p'ərəndad* ("mullein"); *edible and useful wild herbaceous plants* (կանխալոթ *kaṛnakot'* ("wild lettuce"), կանխափուշ *kaṛnap'uš* ("eryngium"), ծընկիւղ *cənep'ug* ("asparagus"); *cultivated and garden plants* (տընդըմ *təndəm* ("pumpkin"), (յիջյիւր *äjār* ("spelt"), ընկիւն *ərehan* ("basil"); *flower names* (կուշկոյիկ *kuškodrig* ("red adonis"), հաւաքաշիւր *hazarašābik'* ("yellow iris"), սարի խաւ *sari lala* ("mountain tulip"); *berry names* (հաւալոյօղ *havalolog* ("wild cherry"), շիւղընդիւն *šägərdän* ("yellow wild rose"), կըծօխուր *kəjoxur* ("barberry"), *fruit trees and bushes* (ծիքաւ *ciran* ("apricot"), շիւքսիւղ *šäfstälu* ("peach"), սըղընդիւր *sərg'evul* ("quince"); *non-fruit trees and bushes* (հոցի *hac'i* ("fraxinus"), թաւաշու *t'amaša* ("ailanthus"), ք'յիւնըն *k'äləmbər* ("aspen").

Based on origin, the interdialect plant names can be divided into the following groups: words attributed to Classical Armenian (յաֆշաւ (*<* աշաւ, աշինդր) *yafšan* ("artemisia"), դաւիթ (*<* կաւ, կաւիկաւ) *gəngəl* ("onopordum"), կոյիւ (*<* կոյիւն) *kodim* ("cress"); not attested in Classical Armenian words (խընքաւ *xəmbaba* ("dandelion"), կընդըն *kənjər* ("safflower"), աշի *aši* ("astrodaucus"); dialect words composed

названия цветов (*կուշկօղորիզ* *kuškodrig* ("красный адонис"), *հազարաշօբիկ* *hazarašābik* ("желтый ирис"), *սարի լալա* *sari lala* ("горный тюльпан"); названия ягод (*հավալօղօզ* *havalolog* ("дикая вишня"), *շօգընդօն* *šāgər'dān* ("желтый шиповник"), *կըծօխուր* *kəjoxur* ("барбарис"), плодовые деревья и кусты (*ծիրան* *ciran* ("абрикос"), *շօֆունի* *šāftālu* ("персик"), *սըրգ'էվի* *sərg'evul* ("айва"); не плодовые деревья и кусты (*հացի* *has'i* ("ясень"), *թափաշ* *t'amaša* ("айлант"), *քօնի* *k'ālāmbər* ("осина").

По происхождению названия растений междиалекта можно разделить на следующие группы: засвидетельствованные в древнеармянском языке слова (*սիֆշի* (< *սիշի*, *սիշին*) *yafšan* ("полынь"), *դիւնի* (< *լիւն*, *կիւնիւն*) *ğangal* ("татарник"), *կօղի* (< *կուիւն*) *kodim* ("клоповник"); не засвидетельствованные в древнеармянском слова (*խիւրիւրի* *xəmbaba* ("одуванчик"), *կընջէն* *kənjē* ("сафлор"), *սի ափ* ("морковница"); диалектные слова, составленные по правилам словосложения армянского языка (*էփսիւնիւր* *ejamürük* ("дикий укроп"), *սիւնիւնի* ("дикая груша"), *սարի տէղի* *dishiq* ("первоцвет"); заимствования позднего периода (*դիւնի* *ğälämä* ("тополь"), *բիւնի* *badəmjān* ("помидор"), *յիւնի* *yäsämān* ("сирень").

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Խմբագրի կողմից	5
Նախաբան	10
Միջբարբառի բուսանունների իմաստային խմբերը	16
Միջբարբառի բուսանունները՝ ըստ ծագման	33
Եզրակացություն	35
Հավելված	37
Օգտագործված գրականություն	51
Համառոտագրություններ	54
Ամփոփումներ	55

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, գրող, թարգմանիչ, Արտակ Վարդանի Վարդանյանը ծնվել է 1951 թ. մայիսի 4-ին Նախիջևանի Ազնաբերդ գյուղում:

1973 թ. ավարտել է Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի տեխնիկական կիբեռնետիկայի ֆակուլտետը, 1988-ին՝ նույն ինստիտուտի հասարակական մասնագիտությունների ֆակուլտետի լրագրության բաժինը (գերագանցությամբ): 2004 թվականին ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն «Վայոց ձորի խոսվածքների լեզվաաշխարհագրական բնութագիրը» թեմայով:

Ուսումնասիրել է հյուսիսային Նախիջևանի և Վայոց ձորի խոսվածքները (Ճահուկ-Վայքի միջբարբառ), ինչպես նաև պատմական Գողթնի հյուսիսային խոսվածքները (Հյուսիսային Գողթնի միջբարբառ): Կազմել է Նախիջևանի բարբառային քարտեզը:

Հեղինակ է 17 գրքի, այդ թվում՝ 3 մենագրության, չորս տասնյակ գիտական հոդվածների:

1996-1998 թվականներին եղել է «Նախիջևան» հայրենակցական միության նախագահը:

Ունի ՀՀ քաղաքացիական ծառայության երկրորդ դասի պետական խորհրդականի դասային աստիճան:

Հայաստանի լրագրողների միության և գրողների միության անդամ է:

Պարգևատրվել է ՀՀ նախագահի շնորհակալագրով (2007), Հայաստանի գրողների միության «Գրական վաստակի համար» մեդալով (2011), Մովսես Խորենացու մեդալով (2011):

ԱՐՏԱԿ ՎԱՐԴԱՆԻ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
ՃԱՀՈՒԿ-ՎԱՅԲԻ ՄԻՋԲԱՐԲԱՌԻ ԲՈՒՍԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

АРТАК ВАРДАНОВИЧ ВАРДАНЯН
НАЗВАНИЯ РАСТЕНИЙ ДЖАУК-ВАЙКСКОГО
МЕЖДИАЛЕКТА

ARTAK V. VARDANYAN
THE PLANT NAMES OF THE JAHUK-VAYK
INTERDIALECT

Համակարգչային ձևավորումը՝ Սևակ Արևշատյանի
էջադրումը՝ Մելանյա Խառատյանի
Շապիկը՝ Աշոտ Համբարձումյանի և Արաբո Սարգսյանի
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Վարդուիի Խաչիբաբյան

*Շապիկի առաջին էջին՝ հավալուօգ (վայրի բալ),
վերջին էջին՝ լնմբյւղ (գնդաձև թեղի)*



Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպագրատանը:

**ԷԴԻԹ
ՊՐԻՆՏ**
հրատարակություն



Երևան, Գ. Մալյան 43
հեռ.՝ (374 10) 520 849
www.editprint.am
info@editprint.am

[500 ր.]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



FL0672298

57
110180



ISBN 978-9939-9298-0-4



9 789939 929804